

Johanneskerk, Britsum

Marrit de Jong

De horizon van het Friese platteland wordt gekenmerkt door statige, oude kerktorens, die al van verre af te zien zijn. Hoewel de Johanneskerk¹ van Britsum net zo oud is, gaat dit middeleeuws pareltje niet alleen half verscholen achter de boomkruinen en woonhuizen. Letterlijk is de kerk omgeven door een negentiende-eeuws ‘jasje’. Bijzonder zijn echter het originele gereduceerd westwerk en de gerestaureerde muurschilderingen in het interieur. Voor een parochiekerk rijkelijk bedeed, terwijl Britsum op dit moment slechts een klein plattelandsdorp is. Beschrijvingen van de kerk zijn er inmiddels genoeg, vooral na de restauratie van de schilderingen aan het eind van de vorige eeuw. Met name het bulletin van het KNOB (Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond) staat uitgebreid stil bij het technische aspect. Het historische aspect blijft enigszins achter. De vraag is al langere tijd op welke manier de invloeden van buitenaf hier hebben doen gelden. Het is een risicovolle benadering, omdat het hier om de middeleeuwen gaat. Documentatie is schaars. Maar desalniettemin is het belangrijk genoeg om het in ieder geval te proberen.

Afb. 1: De Johanneskerk vanaf de zuidelijke kant bekeken.

Gereduceerd westwerk

Het exterieur is sinds 1875 verborgen achter een laag bakstenen en kroonlijsten, die waarschijnlijk vanwege de slechte staat van het gebouw zijn aangebracht. Wat er onder ‘slechte staat’ wordt verstaan is moeilijk te zeggen, want deze beslissing kan ook (gedeeltelijk) vanwege esthetische belangen zijn gemaakt.² Eerder zijn er al steunbalken aan de binnenkant aangebracht. In ieder geval, er zijn twee bronnen om te herleiden wat

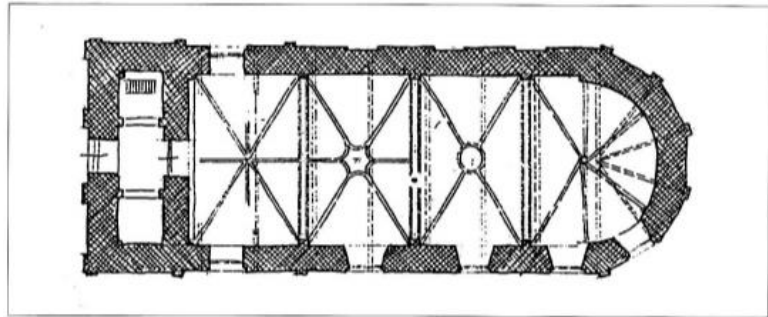
---

¹ Niemand weet welke Johannes, het kan net zo goed Johannes de klokkenmaker zijn geweest; Van Zanten, ‘Aldus is Opgeschilderd’ (1999), p. 107

² Gezien oude foto’s uit juli 1984, maar ook Van den Berg deelt deze gedachte; Van den Berg, ‘De Kerk van Britsum’ (1993), p. 108

er achter de bakstenen schuilgaat: de binnenkant laat enkele kenmerken zien en er is een afbeelding uit de achttiende eeuw bekend met details.

Het schip en het koor zijn niet de oudste gedeeltes, dat is het uit bakstenen gemetselde gereduceerd westwerk.³ Deze wordt rond 1190 geschat. Het overwegend bakstenen schip en koor dateren van een halve

Afb. 2: plattegrond van de Johanneskerk.

eeuw later, halverwege de dertiende eeuw. Het westwerk vormt een sleutelstuk naar eerdere tijden. Haans vermoedt namelijk dat deze aangesloten is geweest op een eerder schip van tufsteen, aangezien volgens hem het huidige schip niet goed past op het westwerk.⁴ Daarna moet besloten zijn om dan het schip en koor dan ook in bakstenen op te trekken. Van de eerdere kerk zijn geen herinneringen meer, behalve waarschijnlijk de tufstenen waarmee de gewelven opnieuw zijn gebouwd.

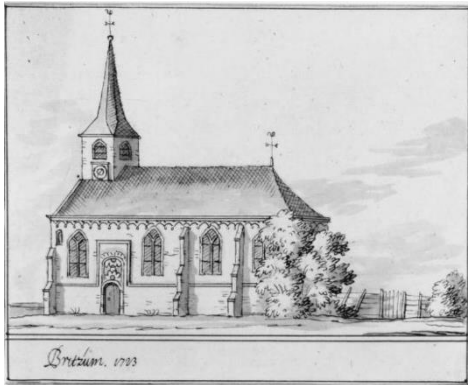
In het westwerk-gedeelte is goed te zien op welke manier de middeleeuwse meesters hebben gebouwd, met enorme bakstenen, welke typisch zijn voor de eerste bakstenen in de twaalfde en dertiende eeuw. Deze zogenoemde kloostermoppen zijn rozerood, onduidelijk is waar deze vandaan komen (waarschijnlijk Klaarkamp, vijftien kilometer noordoostwaarts). Gaten in het metselwerk zijn opgevuld met de kleinere bakstenen, welke een duidelijk verschil tussen het oude en nieuwe markeert.

Verder zijn er aan de binnenkant van het schip Romaanse ronde muurborgen te zien, waardoor duidelijk is geworden dat de kerk ondertussen nog is verhoogd (laat dertiende of ergens in de veertiende eeuw). Eveneens is er een hagoscoop te vinden in de zuidelijke muur. De huidige vijftiende eeuwse ramen met functie zitten alleen aan de zuidkant. De ramen in het koor en aan de noordkant zijn wel aan de buitenkant zichtbaar, maar dichtgemaakt. Aan de binnenkant zijn de hoge Romaanse vensters, boven de herenbanken, nog zichtbaar.

³ Haans, 'De Hervormde Kerk van Britsum' (2000), p. 2

⁴ Haans, 'De Hervormde Kerk van Britsum' (2000), p. 21-22

Ook wordt duidelijk dat de ingang van zowel de noordelijke als de zuidelijke muur zijn verplaatst, van de nis in de zuidelijke muur is inmiddels een vitrinekast gemaakt. De vrouweningang ertegenover is nauwelijks meer zichtbaar. Deze ingangen zouden later zijn toegevoegd, gezien hun vreemde positie ten opzichte van de pijlers.⁵

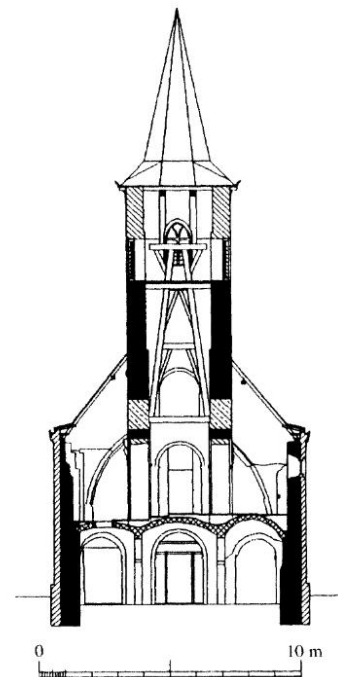

Afb. 3: Tekening van J. Stellingwerf uit 1723.

Het is lastig om welgeteld één tekening, welke ook nog eens als ruwe schets kan worden beschouwd, als bronmateriaal te kunnen zien. Er is (nog) geen vergelijkend materiaal gevonden, dus zullen we het hiermee moeten doen. Overigens laat de afbeelding interessante details zien: zo zijn er steunberen aangebracht, onder de dakrand zit een doorlopend rondboogfries en er hangt boven de ingang een interessant paneel. Van dit alles bestaat weinig meer,

het is grotendeels vernietigd ten tijde van de grote renovatie.

Het belangrijkste in het exterieur is het al eerdergenoemde gereduceerd westwerk. Deze is te herkennen aan de ingebouwde toren en loopt door in het schip. Aan de binnenkant ontstaat er een driedeling, terug te zien op de begane grond en de eerste verdieping. Er is namelijk een groter middenstuk met aan weerszijdes een kleinere, gewelfde ruimte. Nu wordt het gebruikt als keukentje, hangplek voor vleermuizen en plaats voor het uurwerk, eerder zal het waarschijnlijk een koor en een kapel (of meerdere) hebben gehuisvest. Gezegd wordt dat het om een kapel voor een tweede priester zou zijn gegaan en een plaats voor de kinderdoop.⁶ Het westwerk heeft een eigen ingang, maar wordt gewoonlijk via de ‘hal’ betreden. Via de trap in de rechterraimte kon de bovenverdieping worden bereikt. Een mogelijke boog met

Afb. 4: Doorsnede van het westwerk.

⁵ Haans, ‘De Hervormde Kerk van Britsum’ (2000), p. 22

⁶ Plaatselijke Commissie Stichting Alde Fryske Tsjerken, Britsum.

zicht op het schip en koor, achter de blaasbalg van het orgel, is dichtgemetseld. De omlijsting is nog net te zien, evenals een kleinere, spitse variant. Nu wordt het westwerk via de linkerzijkant op het orgelplateau betreden met een schuifdeur.

Over het algemeen staan Friese torens naast het schip. Er zijn echter wel Friese voorbeelden van gereduceerde westwerken, onder andere het exterieur van het westwerk Anjum geeft een zekere gelijkenis. Die van Bierum, Doezum en Bedum zijn massiever dankzij de dikke, relatief hogere toren. Het schijnt dat de kerken met een westwerk vooral gesitueerd zijn aan de zee, zoals in het geval van Bierum, Anjum en ook Britsum.⁷ Hemelsbreed vijf kilometer noordwaarts van Britsum ligt het terpdorp Hijum, waarvan de twaalfde-eeuwse kerk eveneens een gereduceerd westwerk kent. Van den Berg laat zien in haar onderzoek naar kerken in Noordelijk Oostergo (waaronder Anjum valt) dat een westwerk niet zo zeer zeldzaam is geweest.⁸ De ‘normale’ westwerken komen vooral voor in het zuiden van Nederland (Maastricht, Roermond, België: Luik) en het Duitse Rijnland-Westfalen (Keulen, Aken, Corvey). Dit is een apart, blokachtige bouwdeel met aan weerszijdes een toren, vaak breder dan het aangrenzende schip. Het oogt massief dankzij het steengebruik en de weinige ramen. Over het gebruik hiervan wordt nog gespeculeerd, duidelijk is wel dat het een functie moet hebben gehad.

Ook in Normandië zijn sporen van voorbeelden die lijken op westwerken, zoals bij Jumièges en Abbaye Aux Dames.⁹ Bij de tegenhanger van de laatstgenoemde, Abbaye Aux Hommes, wordt dit een narthex (voorportaal) genoemd, hoewel het enige gelijkenissen met een westwerk kent. Een duidelijke definitie is er dan ook niet, hoewel de term meer als iets ‘Karolingisch’ wordt gezien. Belangrijk is echter wel dat, hoewel het westwerk meestal een ingang kent, het niet als voorportaal dient en ook niet via die ingang wordt betreden. Dit kan ook het geval zijn bij de Johanneskerk, het is alleen onduidelijk waar de originele ingangen hebben gezeten.

---

⁷ Oudhof, ‘Britsum, de Hervormde Kerk’ (2005), p. 1

⁸ Van den Berg, ‘Kollumerland en Nieuw Kruisland’ (1989), p. 18

⁹ Carlson, ‘Religious Architecture in Normandy’ (1966), p. 30

Bovendien kan er nog onderscheid worden gemaakt tussen de kerken met twee torens en de kerken met een westwerk.¹⁰ Hoewel beide in principe twee torens hebben, gaat het bij de eerstgenoemde om de esthetische waarde van de symmetrie. Dit neigt al naar een meer gotische inslag. Het westwerk kan worden gezien als een extra ruimte. Ook bij het gereduceerde westwerk in Britsum is dit het geval. Waarvoor is dus onduidelijk. Maar aangezien er in de middeleeuwen niet zonder reden wordt gebouwd, moet er een verklaring voor zijn. Materiaal is namelijk uiterst kostbaar. Zeker hier, omdat het westwerk een relatief vroeg voorbeeld van bakstenen geeft.¹¹ De hoogtijdagen voor bakstenen moeten dan nog beginnen. Daarbij lijkt symmetrie voor de bouwmeesters van Britsum niet het belangrijkste, niet wanneer naar de gewelven wordt gekeken. De sluitstenen hiervan hebben alle vier een andere vorm.

Anderzijds worden de grote westwerken in verband gebracht met de leiders van het Heilige Roomse Rijk. Niet zozeer vanwege het aanzicht (het moet allemaal groots lijken), maar omdat er hierdoor meer ruimte nodig was voor kerkelijke handelingen. Eind twaalfde eeuw is overheersing niet meer het geval in *Frisia*, het gebied waartoe Britsum (op cultureel gebied) behoort. Er heerst een grote mate van zelfstandigheid, waardoor het bestuur vooral op lokale leiders is aangewezen. Zelfs een link met een klooster is er niet, hoewel de landerijen van Britsum in de tiende eeuw tot de eigendommen van de abdij van Fulda behoren.¹² Overigens zijn kloosters wel dichtbij, zoals dus Klaarkamp (Cisterciënzers, Rinsumageest) en Mariëngaarde (Premonstratenzers, Hallum). Deze zijn ongeveer een halve eeuw eerder ontstaan dan de huidige kerk van Britsum, halverwege de twaalfde eeuw. De lokale kloosters hebben meestal een connectie met de zogenaamde ‘moeder’-kloosters, zoals Mariëngaarde met Steinfeld (Eifel).¹³ Kloosters kennen een levendige uitwisseling van kennis en goederen, als kleine handelscentra. Niet alleen tussen de kloosters zelf, maar waarschijnlijk ook met omliggende plekken. Hoewel de Cisterciënzers meer individueel het geloof belijden, begeven de Premonstratenzers zich liever in de openbaarheid om het geloof te verkondigen. Aangezien alle Friese kloosters helaas rond 1580 zijn gesloten en vernietigd, is informatie hierover moeilijk te

---

¹⁰ Schaefer, ‘The Origin of the Two-Tower Façade in Romanesque Architecture’ (1945)

¹¹ Van der Ploeg, ‘Late Romanesque Architecture and Sculpted Decoration in Medieval Frisia’ (2012), p. 157

¹² Haans, ‘De Hervormde Kerk van Britsum’ (2000), p.

¹³ Van Lier, ‘Friese Kerken: een inleiding’ (2009), p. 22

vinden. Toch is Mariëngaarde slechts iets langer dan een uur lopen, daarbij liggen ze in de twaalfde en dertiende eeuw nog beide aan zee. Een kleine speurtocht leert dat ook de basiliek van Steinfeld een imposant westwerk kent. Mocht de Johanneskerk onder invloed van het dochterklooster hebben gestaan, dan verklaart het wel de keus voor een westwerk.

Verdwijnende muurschilderingen en ongelijke gewelven

Het middeleeuwse interieur is evenals het exterieur lange tijd verborgen geweest, hoewel niet helemaal vernietigd. Een restauratie aan het eind van de twintigste eeuw heeft een grote hoeveelheid muurschilderingen aan het licht gebracht, na de ontdekking ervan in 1989. De kans is groot dat de landelijk bekende Menno van Coehoorn deze, zo halverwege de zeventiende eeuw, al niet meer heeft gezien dankzij de lagen witte kalk.¹⁴ Wanneer de

Afb. 4: Interieur voor de restauratie, juli 1984.

gewelven zijn gewit, is niet meer vast te stellen. Een indicatie zou misschien dankzij de adellijke families kunnen worden gegeven, welke vanaf de zestiende eeuw meer invloed beginnen te krijgen. De families Burmania, Schotanus en Van Wyckel-Lycklama hebben onder andere hun grafkelders in de Johanneskerk laten aanleggen of een wapenschild hangen. Coehoorn is er eveneens gedoopt en getrouwd, maar van zijn familie zijn geen memorabilia overgebleven in de kerk zelf, als die er al zijn geweest. Overigens is er in Britsum een predikant geweest onder de naam Meinardus Schotanus, van 1616 tot 1626.¹⁵ Het is de vraag of deze gerelateerd is aan de familie Schotanus, interessant is echter wel dat hij een studie theologie heeft gevolgd aan de universiteit van Franeker. Zodoende kan de reformatische gedachtegang, samen met de witte muren, al relatief vroeg naar Britsum zijn gekomen.

---

¹⁴ Haans, 'De Hervormde Kerk van Britsum' (2000), p. 3

¹⁵ Van Sluis, 'Meinardus Schotanus (1593-1644)' (2016), p. 261

Muurschilderingen als die in Britsum zijn op zich niet bijzonder. Dankzij het veelvuldig gebruik van witte pleister echter, het vocht- en zoutgehalte en de daarbij vergane tijd, is het wel verwonderlijk dat deze relatief goed bewaard zijn gebleven. Er wordt vanuit gegaan dat de meeste schilderingen, zowel die in het schip als die in het koor, van dezelfde tijd stammen.¹⁶ Deze worden geschat op de tweede helft van de dertiende eeuw en zijn daarmee de kroon op het bijna een eeuw durende werk (latere verbouwingen na de middeleeuwen daargelaten). De Johanneskerk moet rijk beschilderd zijn geweest, gezien het feit dat er ook op het meest westelijke gewelf van het schip een figuur is gevonden. Voor de rest zijn er vijf verschillende schilderingen te herkennen, waarvan de eerste als programma. In het koor is de lijdensweg van Christus afgebeeld, hoewel het laatste deel vanwege de vijftiende eeuwse ramen heeft moeten wijken. Erboven zijn

Afb. 5: schildering van Salomo met een viola. Ook is hier de decoratie op de rib goed te zien.

figuren uit het Oude Testament afgebeeld, die gelden als types (zie afb. 5). Als derde schildering is er een Mariafiguur met baby Christus op haar schoot, op het gewelfvlak net voor het koor. Deze is echter vanwege zijn blauwachtige en zwarte kleur al bijna vergaan, de okerkleuren doen het wat dat betreft een stuk beter. De vierde schildering is de linkerhelft van een wijdingskruis.¹⁷ De laatste schilderingen zijn de decoratieve patronen op onder andere de gewelven (zie afb. 5). Vooral op de ribben van het koorgewelf is de verscheidenheid goed

te zien. In een onderzoek van Klinkenberg wordt de link gelegd tussen Britsum en Rijnland wat betreft de techniek.¹⁸ Daarbij concludeert ze dat de schilderingen in het licht van de populaire kruistochten zouden moeten worden gezien, waaraan de Friezen volgens haar veelvuldig aan hebben deelgenomen. In een uitgebreide geschiedschrijving over (provincie) Friesland wordt ook hierbij stilgestaan.¹⁹ Een concrete verbinding met

¹⁶ Met uitzondering van de baksteenimitatie op de gewelven, deze stamt mogelijk uit de vijftiende eeuw; van Zanten, 'Aldus is Opgeschilderd' (1999), p. 119

¹⁷ Van Zanten, 'Aldus is Opgeschilderd' (1999), p. 107

¹⁸ Klinkenberg, 'De Middeleeuwse Schilderingen in de N.H. Kerk te Britsum' (2000), p. 26

¹⁹ Kalma, 'Geschiedenis van Friesland' (1980), p. 219

Britsum wordt weer niet gelegd, wel laat het zien in hoeverre Friesland in het algemeen aansluiting vindt met de rest van het Europese continent. Niet alleen op het gebied van kruistochten, maar ook in de handel. Het gebied geldt als een doorvoercentrum voor goederen uit onder andere Rijnland.

Over de muurschilderingen is al een groot deel bekend, daarom wordt hier niet meer over geschreven. Er zijn namelijk nog een aantal andere details op te merken, waaronder de sluitstenen van de gewelven. Eerder is al gezegd dat deze niet gelijk zijn. Er zijn er vier verschillende te vinden (zie afb. 2), alsof de bouwmeesters niet hebben kunnen kiezen. Van west naar oost begint het met een samenkoms van de diagonale ribben, plus twee extra (ter ondersteuning?). De tweede eindigt in een open stervorm, ook hier zijn het er zes. De derde heeft alleen de diagonale ribben en eindigt in een open cirkel. De sleutelsteen in het koor is een gedraaide druppelvorm (of hangende sluitsteen). Overigens schijnt deze van Bremer zandsteen te zijn gemaakt.²⁰ Deze soorten komen op zichzelf vaker voor, in dit patroon niet. Waarschijnlijk is het een bewuste keus geweest, hoewel de reden een raadsel blijft. De bouw van dit soort gewelven neemt een aantal jaar tot een paar decennia, vooral deze vroege stenen versie. Ondertussen kan er van alles gebeurd zijn. Opmerkelijk is ook dat precies dit laatste deel van het bouwproces is opgebouwd met tufsteen. Zouden ze geld hebben moeten sparen voor de aanstaande schilderingen of is er bewust voor tufsteen gekozen? De bouwmeesters hebben er niet voor gekozen om te beginnen met de middelen die al beschikbaar waren, zoals het tufsteen van de vorige kerk. Dit lijkt voor de hand wanneer bouw materiaal duur is, maar toch is tufsteen niet zichtbaar in het westwerk.

[Alle wegen leiden naar Rijnland-Westfalen?](#)

De belangrijkste feiten over de Johanneskerk zijn nu zo goed als beschreven. Of daarmee de vraag kan worden beantwoord waarom een klein dorp als Britsum een juweel van een kerk heeft? De aanknopingspunten die tot nu toe naar voren zijn gekomen is de geografische ligging van Britsum aan zee, de nabijgelegen kloosters en de connecties tussen het dorp en Duitse gebieden door middel van verschillende elementen. De

---

²⁰ Visser, 'De Restauratie van de Schilderingen in Britsum 1998/1999; een impressie' (1999)

geschiedenis van Britsum kan echter ook iets betekenen voor de vraag. Britsum wordt namelijk al relatief vroeg beschreven, op de helft van de tiende eeuw. Er staat dan op dat moment waarschijnlijk een verdedigingswerk, die ook wel Britsenburg wordt genoemd. Hierover is slechts heel weinig bekend. Volgens de overlevering moet hier in de tiende eeuw een kapel bij gestaan hebben, waar leden van het legendarische geslacht Joulisma zijn begraven.²¹ Zij zouden middels het fort de Noormannen hebben verdreven. Blijkbaar is Britsum een strategisch punt, daarbij gaat het hier om een stenen bouwwerk. Mocht dit op waarheid berusten, dan zou dat niet alleen betekenen dat Britsum al bekend is met andere regio's gezien het materiaal. Ook kan een kapel en de Latijnse grafstenen wijzen op een christelijk geloof. Dit zegt overigens niets over hoe de schilderingen of westwerken in Friesland terecht zijn gekomen, maar hierdoor lijkt het er wel op dat de redenen om hiervoor te kiezen, niet uit het niets komen. Mogelijk hebben Britsum en inwoners in de middeleeuwen meer aanzien gehad dan dat nu bekend is, waardoor er meer ruimte, in de vorm van een westwerk, moest komen.

Uiteindelijk is er niet een heldere lijn die kan verklaren waarom, wat ook enigszins logisch is. Er is echter wel op meer punten duidelijkheid verkregen. Kloosters en de zee zijn op dit moment de meest voor de hand liggende verklaring, hetzij in combinatie of los van elkaar. Friesland en zijn economische situatie in de elfde en twaalfde eeuw worden misschien nog onderschat. Een meer intensieve onderzoek naar de situatie van Friesland in de middeleeuwen zou een volgende stap zijn. Kloosters vormen nu de grootste indicatie. Gezien de band tussen moeder- en dochterklooster zou het begrijpelijk zijn wanneer er ook uitwisseling van mensen plaatsvindt tussen de beide kloosters, om welke reden dan ook. Hierbij wordt op dit moment meer gedacht aan Mariëngaarde dan aan Klaarkamp, omdat het moederklooster van de laatstgenoemde in Frankrijk (Cîteaux, Bourgondië) ligt. Daarbij is de handelsconnectie tussen Rijnland en Friesland is sneller gemaakt, dan die tussen Friesland en Cîteaux (Dijon). Hoewel de middeleeuwen over het algemeen als een statische periode wordt gezien, hebben de hierin genoemde verbindingen voor genoeg beweging gezorgd. De Johanneskerk in Britsum is niet zomaar tot stand gekomen.

---

²¹ Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat van Alle Volkeren, deel 14 (Friesland, 1786), of zie 'Kerkelijke Historie en Outheden der Zeven Vereenigde Provinciën', deel 5 (1726).

Bibliografie

- Van den Berg, H., *De Kerk van Britsum: gegevens en overwegingen*, *Keppelstok*, no. 46 (1993)
- Van den Berg, H., *Kollumerland en Nieuw Kruisland, voorafgegaan door Overzicht van de Bouwkunst in Noordelijk Oostergo*, Den Haag: SDU Uitgevers (1989)
- Carlson, E.G., *Religious Architecture in Normandy 911-1000*, *Gesta*, vol. 5 (1966), p. 27-33
- De Bosatlas van de Geschiedenis van Nederland*, Groningen: Noordhoff Atlas Productions (2011)
- Haans, F.A.C., *De Hervormde Kerk van Britsum: een verzwegen kerk onderzocht en gewaardeerd*, *KNOB Bulletin*, vol. 99, 1-2 (2000), p. 2-25
- Van Heusen, H.F., *Kerkelijke Historie en Outheden der Zeven Vereenigde Provinciën: vijfde deel. Behelzende de outheden en gestichten van Vriesland tusschen 't Vlie en Lawers*, vert. van Rijn, H., Leiden: Dirk Haak (1726)
- Kalma, J.J., Spahr van der Hoek, J.J., de Vries, K., *Geschiedenis van Friesland*, Leeuwarden: De Tille (1980)
- Karstkarel, P., *Alle Middeleeuwse kerken: van Harlingen tot Willemshaven*, Tiel: Noordboek, 2009.
- Klinkenberg, E.S. *De Middeleeuwse Schilderingen in de N.H. Kerk te Britsum*, *KNOB Bulletin*, vol. 99, 1-2 (2000), p. 26-45
- van Lier, S., Steensma, R., *Friese Kerken: een inleiding*, Gorredijk: Bornmeer (2009)
- Oudhof, H.J., *Britsum, de Hervormde Kerk*, Stichting Alde Tsjerken (2005)
- Van der Ploeg, C.P.J., *Pierres – papiers – ciseaux; Architecture et sculpture romanes (Meuse-Escaut); Actes du Colloque International: Late Romanesque Architecture and Sculpted Decoration in Medieval Frisia*, Namur: TreM.a (2012)
- Salmon, T., Stijl, S., *Hedendaagse Historie, of Tegenwoordige Staat van Alle Volkeren; XXIVste deel. Behelzende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden, en wel in 't byzonder van Friesland*, Amsterdam: Petrus Schouten, et. al. (1786)

Schaefer, H., The Origin of the Two-Tower Façade in Romanesque Architecture, *The Art Bulletin*, vol. 27, 2 (1945), p. 85-108

Van Sluis, J., *Encyclopedie Nadere Reformatie: II: Biografieën L-Z: Meinardus Schotanus (1593-1644)*, Utrecht: De Groot Goudriaan (2016)

Visser, H., De Restauratie van de Schilderingen in Britsum 1998/1999; een impressie, *Keppelstok*, no. 59 (1999)

Van Zanten, M., *Aldus is Opgeschilderd: Middeleeuwse muurschilderingen in Friese kerken*, Groningen: Regio Project (1999)

Afbeeldingen

- Afb. 1 & 5: respectievelijk foto van de Johanneskerk, vanaf de zuidkant genomen en foto van de schildering van Salomo, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, via:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Johanneskerk_\(Britsum\)?uselang=nl](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Johanneskerk_(Britsum)?uselang=nl)

- Afb. 2: Plattegrond met ingetekende gewelven, uit: *Keppelstok*, no. 46 (1993), p. 112.

- Afb. 3: Tekening van J. Stellingwerf, Kerk van Britsum, 1723, via www.kerkeninbeeld.nl:

<http://facsimile.ub.rug.nl/cdm/singleitem/collection/Kerken/id/7925/rec/8>

- Afb. 4: Dwarsdoorsnede van het westwerk, MAB Nijmegen, uit: *KNOB Bulletin*, vol. 99, 1-2 (2000), p. 7.

Met hartelijk dank aan Rina Sijtsma en Wietse Oosterhof en hun bewonderenswaardige inzet voor de Johanneskerk. Zij hebben mij rondgeleid en informatie gegeven.